

NOVAC — POPUDBINA U POSMRTNOM RITUALU

BRANKO ĐAKOVIĆ
Filozofski fakultet
41000 Zagreb
Đ. Salaja 3

UDK 392
Izvorni znanstveni rad
Primljeno 7. VII. 1987.
Prihvaćeno 29. XII. 1987.

U ovom radu autor razmatra upotrebu novca u ritualne svrhe prilikom sahrane. Pored različitih priloga, kod mnogih naroda u svijetu, a i kod nas, postoji običaj davanja novca kao popudbine umrlom. Novac se stavlja na različita mjesta u odnosu na umrlog (u sanduk, mrtvacu u usta, u ruku, u džep, na prsa, baca se u grob). Postoji niz objašnjenja, kako narodnih, tako i stručnih, zašto se to radi. Većina objašnjenja svodi se na tri mišljenja, zašto se novac sahranjuje s umrlim:

- a) iz vjerovanja da će mu biti na neki način potreban u zagrobnom životu;
- b) iz straha od umrlog (eventualne njegove osvete), i naknada za imetak;
- c) iz vjerovanja da će mu biti potreban »na onome svijetu«.

Raširenost nekih elemenata tog običaja u Jugoslaviji prikazano je na karti EAJ uz neka moguća tumačenja tipičnih pojava.

Kada bi čovjek bio samo *homo oeconomicus*, lako bismo mogli ustvrditi kako je novac svakako jedna od bitnih odrednica u njegovu životu, isključivo ekonomska kategorija — sredstvo plaćanja, mjera vrijednosti, roba ...

Međutim, iako je novac (ili njegovi ekvivalenti) u svakodnevnoj komunikaciji simbol ekonomske moći, kao kulturna činjenica nije samo to nego vrlo često mnogo više.

Zahvaljujući kompleksnosti ljudskog mišljenja i ponašanja, njegovoj psihološkoj prirodi i sposobnosti osimboljavanja, čovjek i novcu pridaje različita svojstva i značenja. U cjelini simboličkog sistema koji doživljavamo i tumačimo kao ciklus posmrtnih običaja nerijetko srećemo i novac u različitim funkcijama.

Mitologije, povijesni podaci i arheološka iskopavanja vrlo često potvrđuju prisutnost novca upravo u vrijeme sahrane. Pored različitih stručnih interpretacija, najčešće se spominje i najpoznatiji nam je iz starogrčkog mita o Haronu, bradatom lađaru kome se obolom stavljenim u usta umrloga plaćao prevoz preko Aheronta, jedne od šest rijeka u podzemnom svijetu.

Međutim, raspoložemo brojnim svjedočanstvima i etnografskim zapisima, na ovim našim prostorima, kao i drugdje u svijetu.

U kontekstu etnoloških istraživanja kulturno-povijesnog kontinuiteta, funkcije i strukture običaja i obreda posmrtnog rituala u okvirima različitih tradicijskih obrazaca utvrđena je i pojava da se prilikom sahrane s umrlima sahranjuju i neki predmeti, odnosno prilozima. Prilozi u hrani, piću, nekim drugim predmetima i sl., kao izraz simboličke komunikacije između živih i

mrtvih, do danas su se zadržali u nekim seoskim sredinama. Pored navedenih priloga vrlo često se u grobove polaže i novac. U vezi s tom pojavom eminentni njemački sociolog Max Weber prvih desetljeća ovoga stoljeća napisao je da najstariji papirni novac nije služio za plaćanje živima već mrtvima.

U Japanu se npr. s umrlim sahranjuju imitacije novca ili pravi novac kojim će ovaj platiti prelaz preko rijeke Sanzu. U Kini su često u usta mrtvaca stavljali bisere ili komadić nefrita, zlata ili srebra, vjerujući da će ga te materije s nagomilanom životnom energijom sačuvati od brzog raspadanja.

Rižina kaša, rižina rakija i novac u usta (bez kojeg ne može otići na put) stavljali su kao popudbinu umrlima u Indokini.

Da bi mogli platiti put preko mosta, mrtvima su u Indiji u usta ili pod mišku stavljali bakarni ili zlatni novac (birianhana).

U sličnoj funkciji novac se spominje i kod sibirskih Votjaka, a na sasvim drugom kraju svijeta i u potpuno različitoj kulturi nekih afričkih naroda u usta pokojnika stavljaju kese s novcem (kauri školjke) da bi mogli platiti prevoz na onaj svijet.

Novac stavljaju pod glavu, uživaju ga u kosu, stavljaju u ruku ili u usta kao popudbinu mrtvima u Rumunjskoj. U Albaniji se novac davao za prelaz u drugi svijet.

»Paratiki« je novac za prevoz, a zadržao se dugo u običaju darivanja mrtvih u Grčkoj. U mađarskoj Baranji još i danas neki bacaju novac u grob prilikom sahrane.

Nijemci su još početkom ovoga stoljeća stavljali po 2—3 novčića pod jezik umrlom, a u Francuskoj se davalo u ruku preminulom nekoliko novčića za put na onaj svijet. U Engleskoj je takav novac bio namijenjen Sv. Petru, dok je u Irskoj služio za plaćanje »zemljarine«.

Prilozi u novcu davali su se u usta ili u ruku umrlog (pa i školjka Cyprea) kao popudbina kod većine slavenskih naroda. Negdje se novac, pored ostalih priloga, zadržao sve do našeg vremena. Postojanje tog običaja utvrđeno je u Bugarskoj, Moravskoj, Slovačkoj, Poljskoj, Ukrajini i Bjelorusiji.

Kod nas, u Makedoniji (okol. Prilepa), stavlja se novac u usta da bi se platio put na »onaj svijet«, a poznata je predaja i o nekom mostu preko koga se prelazi na »onaj svijet«. Osim tog razloga u istom se kraju navodi još jedan motiv za davanje novca kao priloga — da se umrli ne povampiri (A. Stoilov).

U Skopskoj kotlini novac se daje da umrli sebi može kupiti mjesto, odnosno, da plati zemljarinu. Isto tako, ako se prilikom nove sahrane prekopavanjem starog groba nađe metalni novčić, ranije sahranjen kao popudbina, uzima se i upotrebljava kao lijek protiv »žltice« (M. Filipović).

U Đevđelijskoj Kazi u usta umrlog stavlja se srebrna para, a ako se prilikom prekopavanja groba poslije 4—5 god. (vjerojatno u vezi s dvostrukim sahranjivanjem — običajem da se poslije određenog vremena otkopava grob i iz njega vade lubanja i kosti, prelijevaju se vinom te uz još neke ceremonije ponovo sahrane) nađe ta srebrna para, upotrebljava se za gatanje (S. Tanović). U Skopskoj Crnoj Gori u džep umrlog stavljaju »male novce« (At. Petrović).

Prilikom sahranjivanja u tuđi, stari grob, u ibarskom Kolašinu, prema podacima koje je zabilježio Mitar Vlahović, u grob se baca novac da se plati kuća. Tom prilikom pronađeni ranije bačeni novac stavlja se u sud s vodom koju poslije piju bolesnici kao lijek, a i vjeruje se da onome tko je našao taj novac ništa ne mogu puška, nož, pa ni vještica.

Očito da takav novac, pored netom navedenih iscjeliteljskih i magijskih svojstava, ima i profilaktička svojstva, a može poslužiti i kao apotropej. U Kosovu polju umrlom se stavlja novac u ruku, a prilikom spuštanja u grob domaćin ili netko od ukućana baci u grob 10—20 para, »da mu se nađe pri ruci radi one sirotinje koja će tamo, na onome svetu, izaći pred njega da prosi«, piše Dena Debeljković.

U Gruži se takav novac daje za put (Ž. Petrović), a u Homolju se para stavlja u ruku da umrli ima čime platiti put (S. Milosavljević).

Emilijan Lilek je zabilježio slučajeve da se u okolini Bos. Gradiške krajem 19. st. u grob bacala papirnata forinta, u okolini Sarajeva 4 novčića

Papirnatu novčanice položene na prsa pokojnice kao popudbina. (Arhiv Etnografskog muzeja u Beogradu)

(čvrka), a na Glasincu prilikom ukopavanja u stari grob bacali su se novci zato »da se mrtvi ne svađaju«.

U okolini Mostara, kako je zapisao Luka Grđić Bjelokosić, baci se u grob koji novčić ako se nađu kosti ranije sahranjenog.

U Tavni se, piše M. Dragić, mrtvac »daruje« novcem koji se stavlja u sanduk, da otkupi sebi kuću; tj. ako bi slučajno ranije drugi bio zakopan na tome mjestu, onaj koji se sahranjuje ovim novcem otkupljuje »stanište«.

Domaćinu se u ruku stavlja novac kojim je sahranjivan u Bosanskoj krajini i služio je zato da ne bi mal (blago) za njim išao, a u okolici Prijedora i Bosanske Kostajnice u raku su bacali srebrni novac (Lj. Pećo, Petar S. Ivančević).

Josip Mal navodi, prema Valvasoru, da se i u Žumberku i Beloj krajini, pored hrane (kruha), sahranjivao i novac kao prilog umrlom.

Osim ovih podataka iz literature, koje bi drugom prilikom mogli i proširiti — što mislim da nije neophodno budući da manje-više daju dobar pregled o tom običaju, gdje je postojao ili još uvijek postoji — kao komparativni materijal upotrijebio sam i podatke iz upitnica EAJ, te vlastita terenska istraživanja. Na taj je način obuhvaćeno vrijeme od kraja prošlog i početka ovog stoljeća do danas, a pokriveno je cijelo područje Jugoslavije.

Za Upitnice su karakteristične brojne potvrde da se kao popudbina davao novac mada je to ponekad izneseno samo kao činjenica bez komentara ili uz objašnjenje da »tako valja« prema narodnom kazivanju. Međutim je bilo i značajnijih i opširnijih objašnjenja, iako je opći utisak da se više moglo inzistirati na nekim detaljima.

Konkretno bi prilikom izrade karata i naknadne analize kartograma bilo veoma korisno da se sabere što više podataka o mjestu gdje se novac stavlja (u odnosu na umrlom) i o tome tko ga daje. Uz to bi se analizom nekih drugih običaja i vjerovanja, koja samo u prvi mah, čini se, ne pripadaju ovamo, te uočavanjem nekih drugih etnoloških karakteristika, dobila potpunija slika i o nekim drugim elementima važnim za etnološka istraživanja, ne samo posmrtnih običaja.

No, pogledajmo neke tipične odgovore iz Upitnica.

U selima Like jugoistočno od Gospića prema Gračacu, a zatim dalje na sieveroistok i sjever prema Srbu i Gornjem Lapcu, te u zapadnoj Bosni između Grahova, Drvara i Kulen Vakufa uobičajeno je da se novac daje umrlom gazdi (starješini) u ruku ili u džep »da ne pođe nešto za njim iz kuće«, odnosno u nekim slučajevima »da ne uquine stoka iza njega«. Radi preglednosti i lakše operacionalizacije s podacima opredijelio sam se za sistematizaciju potpunijih odgovora na osnovu dva kriterija, i to:

- A) prema mjestu gdje se novac stavlja;
- B) prema razlogu (svrsi, namjeni) davanja novca.

Prema prvom kriteriju iz odgovora slijedi da se novac stavlja:

1. u ruku umrlom
2. u usta
3. u džep

4. u grob
5. u ruku i u usta
6. u ruku i u džep
7. u sanduk, na ili uz umrlog
8. u sanduk i u grob

Prema drugom kriteriju, dakle novac *causa finalis*, bilo je moguće podatke svrstati u nekoliko grupa budući da su sami odgovori sugerirali određenu međusobnu povezanost. Ti odgovori, koji u velikoj mjeri korespondiraju s odgovorima iz literature, zapravo objašnjavaju zašto se novac daje kao popudbina. Ako ih promatramo na taj način, sasvim je sigurno da ih možemo svrstati u više grupa, zavisno od toga što smatramo njihovim zajedničkim nazivnikom. Tako bi npr. u jednu grupu išli odgovori kao što su »da plati mjesto, plac i sl., u drugu »da ne nosi sreću iz kuće i sl., u treću »da plati put ili prevoz«, u četvrtu »da kupi drugu kuću ili da ima na onome svijetu itd.

Ipak mi se čini metodološki najopravdanijim, a s obzirom na sistematsko istraživanje posmrtnih običaja, svrstati ih u tri grupe ili kategorije.

Tako se u prvoj grupi (B I) nalaze odgovori za koje se može pretpostaviti da podrazumijevaju mišljenje ili vjerovanje da umrli izvjesno vrijeme ostaje tu, u blizini, u nekakvom, recimo, zagrobnom životu. To je etnološki relevantan podatak i kod nekih skandinavskih te baltičkih i slavenskih naroda.

U tu grupu možemo svrstati odgovore: da plati kuću, da plati mir na zemlji, da plati mjesto, plac, grob, stražu, konak.

U drugoj su grupi (B II) podaci koji ukazuju na činjenicu da je strah dominantan, iako vjerojatno ne i isključivi razlog zato što se daju prilozima. To je ponekad jasno definiran strah od umrlog, a ponekad pak samo nejasna bojazan da bi iz nekog razloga njegov odlazak mogao u kući ili selu izazvati neku štetu.

Novac se u ovom slučaju daje: da se umrli ne povampiri i da se ne vraća, te da ne ide praznih ruku, da ga isplate, da ne nosi sreću iz kuće, da mu se oduže, da ne pođe nešto za njim iz kuće i također ranije naveden podatak da se novac daje gazdi da ne ugine stoka iza njega. Manje je jasan odgovor »da se otkupi kuća« jer, ovako formuliran (odnosno selo na koje se odnosi), pripadao bi drugoj grupi, ali se može pomisliti i na mogućnost da ukućani za njega otkupljuju kuću, odnosno grob, što ga u tom slučaju svrstava u prvu grupu.

Pored vjerovanja u zagrobni, funebralni život, očito je da postoji i vjerovanje u život »na onome svijetu«, »na drugome svijetu«. Taj svijet još uvijek nije nekako najbolje lociran tako da nismo baš sigurni gdje bi on bio, ali se obično misli da je to »na nebu«, »negdje gore« i sl. No bilo kako bilo i bez obzira na to koliko je to moguće dovesti u vezu s manističkim predstavama i vjerom u duše predaka i njihova prebivališta kasnije inkorporiranim u kršćanstvo i islam (ili možda u jasnijoj formi preuzetim iz ovih religija), činjenica je da postoje za ta vjerovanja i odgovori koji u tom smislu čine treću grupu, (B III). To su odgovori: da plati put, odnosno prevoz ili prelaz preko rijeke ili

mosta, da dođe u posjed nečega na onome svijetu, da započne gospodarstvo, da dade komšijama i prijateljima, da tamo kupi drugu kuću, da otplati dugove, da plati grijehe i da dadne u božje ime na onome svijetu.

Odgovor »da se trulež ne izaziva« za sada ne znam kako bih tumačio, osim da ga eventualno dovedem u vezu sa strahom od raspadanja ili možda s nekom drugom ulogom novca i njegova svojstva metala (ako se radi o metalnom novcu). Običaj, pak, da se novac baca u grob ako se nađu kosti ranije sahranjenog, može biti u vezi sa strahom od djelovanja toga koga se sada uznemirava, isto toliko koliko i s iskazivanjem poštovanja prema njemu, a u posebnom slučaju i kod dvostrukog sahranjivanja.

Minuciozna analiza koja bi zahtijevala i komparativno proučavanje pratećih pojava sigurno bi proširila temu i na taj način izašla iz okvira predviđenih za ovaj prikaz, ali u svakom slučaju možemo konstatirati da se radi o vrlo starom i još danas dosta raširenom običaju. Samo na početku stječe se dojam da je tu sve manje ili više jasno i poznato, ali tek raščlanjivanjem elemenata iz sadržaja samog običaja, polazeći dublje od onoga što nudi puka forma, uviđamo da se radi o jednoj složenoj kulturnoj pojavi u kojoj se isprepleću različiti kulturni slojevi i utjecaji.

Kartografski prikaz prostornog razmještaja različitih elemenata, koji se tiču običaja davanja priloga kao popudbine, zaokružuje sinkroničku sliku na osnovu koje možemo zaključivati i o njegovoj dijakroničkoj dimenziji. Iako bi se mogao izraditi cijeli niz karata koje bi postupno i sustavno predstavile pojedine dijelove, a zatim sklopove i konačno strukturu običaja, ovom su prilikom na karti prikazani neki osnovni elementi koji mogu biti polazište za daljnju analizu.

Kako se vidi na karti, sjeverozapadna granica ritualnog davanja novca prilikom sahrane podudara se otprilike s republičkom granicom između Slovenije i Hrvatske s tim da se novac samo sporadično daje ili se uopće ne daje u Hrvatskom zagorju, Međimurju, Sloveniji, Istri, Hrv. primorju, Dalmaciji i najvećem dijelu jugozapadne i centralne Bosne, dijelovima Hercegovine, Crne Gore, Sandžaka i Kosova.

U Makedoniji se najčešće novac daje u vezi s vjerovanjem u drugi život, i to tako da se stavlja u usta. Iz istog se vjerovanja daje novac u Srbiji oko Kuršumlije i Leskovca te sjevernije u dolini Zap. Morave, oko Kragujevca, Aranđelovca, u Mačvi i oko Sremske Mitrovice, mada se ovdje češće daje u ruku, a ponekad u džep. Slično je i u Hrvatskoj u okolini Petrinje, dijelu Moslavine, oko Pakraca i Daruvara. Isti običaj uočavamo i u sjeveroistočnoj Crnoj Gori.

Vjerovanje u zagrobni život, a u vezi s davanjem novca, rašireno je u zapadnoj i dijelom u istočnoj Srbiji, u Hrvatskoj — u donjem Pokuplju, u zapadnoj Slavoniji i Podravini, i planinskim dijelovima Slavonije. Strah od umrlog uglavnom je razlog da se davao novac kao popudbina u dijelu Like, zapadne Bosne, na Kordunu i gornjem Pokuplju te oko ušća Une u Savu.

Bacanje novca u grob najčešće se podudara s vjerovanjem u zagrobni život, a stavljanje u ruku i u usta više odgovara vjerovanju u drugi svijet. Vjerovanje u drugi svijet vrlo uočljivo prevladava na jugoistoku zemlje, i tu nisu isključeni utjecaji Levanta i prednje Azije.

Sasvim je jasno da se posve zasebno ne može objasniti sinkretizam spomenutog običaja, iako je to tek segment jednog cijelog ciklusa. Vrlo često tu nalazimo vjerovanja kojima je u osnovi animistička predstava o seljenju duše, isprepletena s vjerovanjima koja su podržale i razvijale oficijelne religije, a koja se u kranjem slučaju temelje na soteriološkim učenjima o spasenju, iskupljenju i postojanju drugog svijeta. Korijene takvih vjerovanja možemo potražiti u grčkoj mitologiji kao i u dualističkoj staroiranskoj religiji, prema kojoj duše umrlih moraju preći u raj preko mosta Cinvat. Kod Muslimana se još uvijek može čuti predaja o Silat-čupriji, tanjoj od dlake i oštrijoj od sa-blje, preko koje moraju duše u toku očišćenja preći u dženet (raj).

Koliko su skandinavske sage, te kultura i život baltičkih naroda utjecale na oblikovanje svjetonazora i običaja nekih slavenskih plemena još u doba slavenske simbioze i koliko je vjera u zagrobni život plod tih utjecaja, a koliko utjecaja prenesenih grčkom kulturom i sličnim predstavama poznatim iz orfičkih i eleuzinskih misterija, zaista je teško reći. Nije li možda otkupljivanje i plaćanje mjesta, groba i sl. plaćanje danka htonskim božanstvima ili pak materijalizacija priče o divinizaciji predaka s elementima manizma? Što još reći o davanju novca da bi se pokojnik umilostivio, isplatio novcem kao naknadom za imetak i sl., osim da smo na pragu daljnjih istraživanja koja upućuju na različite oblike magije i fantastičnih vjerovanja u vampire itd.

LITERATURA

- Brencz, Andzej, *Zajednički i osobeni elementi u pogrebnim običajima rapadnih i južnih Slovena*, Glasnik etnografskog instituta SANU, knj. XXIV, Beograd, 1975.
- Debeljković, Dena, *Običaji srpskog naroda u Kosovu Polju*, Srpski etnografski zbornik, knj. VII, Beograd, 1907.
- Dragić, Milorad, *Oboljenje, smrt i pogrebni običaji u okolini Tavne*, Zbornik EI SANU, knj. XIV (2), Beograd, 1951.
- Dučić, Stevan: *Život i običaji plemena Kuća*, SEZb knj. XLVIII, Bgd., 1931.
- Filipović Milenko, *Običaji i verovanja u Skopskoj kotlini*, SEZb, knj. LIV, Beograd, 1939.
- Grdić-Bjelokosić, Luka, *Iz naroda i o narodu*, Posmrtni običaji o Mostaru, Karađić I, 1899.
- Ivančević, Petar St., *Srpski narodni običaji oko mrtvaca i pri ukopu*, Bosanska vila, br. 1, Sarajevo, 1898.
- Lilek, Emilijan, *Vjerske starine iz Bosne i Hercegovine*, Glasnik Zemaljskog muzeja, knj. VI, Sarajevo, 1894.
- Mal, Josip, *Uskočke seobe u Slovenske pokrajine*, SEZb XXX, Bgd., 1924.
- Milosavljević, Sava, *Srpski narodni običaji iz sreza Omoljskog*, SEZb, knj. XIX, Beograd, 1913.
- Niederle, Lubor, *Slovenske starožinosti*, Život starych Slovanu, Dílu I, svezak 1, v Praze, 1911.

- Petrović, Atanasije, *Narodni život i običaji u Skopskoj Crnoj Gori*, SEZb, knj. VII, Beograd, 1907.
- Pećo, Ljubomir, *Običaji i vjerovanja iz Bosne*, SEZb, XXX II, Bgd., 1925.
- Petrović, Ž. Petar, *Život i običaji narodni u Gruži*, SEZb, knj. LVIII, Beograd, 1948.
- Stoilov, A. P., *Novac za prevoz*, Karadžić br. 8 i 9, Aleksinac, 1901.
- Tanović, Stevan, *Srpski narodni običaji u Đevdelijskoj Kazi*, SEZb, knj. XL, Beograd, 1927.
- Vlahović, Mitar, *Neki pogrebni običaji u ibarskom Kolašinu*, Bratstvo, knj. XXX, Beograd, 1939.
- Religiozni običaji, obredi i simboli*, Beograd, 1980.

MONEY AS FAREWELL GIFT IN FUNERAL RITES

Summary

The author deals with the ritual role of money during funeral rites. In this country, as well as elsewhere in the world, there is a custom that among other funeral offerings money is presented to the deceased. It is placed in the coffin or in the tomb, in the deceased's mouth, hand, pocket or on his chest. There is a number of both popular and professional explanations of why this offering is done. Most of them can be reduced to three basic beliefs:

1. the deceased will somehow need money in his after-life;
2. he should be given money to avert possible revenge and as a compensation for the inherited goods;
3. he will need money »in the other world«.

The distribution of some elements of this custom in Yugoslavia and some possible explanations of its typical aspects are shown on the appropriate map from the collection of the Ethnographic Atlas of Yugoslavia (drawn by the author).